

χει σὲ μερικά εὐαγγελικά παραγγέλματα μὲ ὅ,τι παράλογο παρουσίαζαν οἱ πρῶτες ἐξηγήσεις τοῦ διαφορικοῦ λογισμοῦ. Πράγματι, ἀνάμεσα στὴν ἀρχαία ἠθικὴ καὶ στὸ χριστιανισμὸ θὰ ἔβρισκε κανεὶς σχέση τοῦ ἴδιου γένους μὲ τὴν σχέση τῶν ἀρχαίων μαθηματικῶν καὶ τῶν δικῶν μας.

Ἡ γεωμετρία τῶν ἀρχαίων μπόρεσε νὰ δώσῃ λύσεις ἐπὶ μέρους πού ἦταν σὰν ἐφαρμογὲς ἀπὸ πρὶν τῶν δικῶν μας γενικῶν μεθόδων. Δὲ μπόρεσεν ὅμως ἡ γεωμετρία ἐκείνη νὰ βγάλῃ ἀπ' αὐτὲς τίς λύσεις τίς δικές μας μεθόδους· δὲν ὑπῆρχεν ἐκεῖ ἡ ὁρμὴ πού θὰ ὀδηγοῦσε στὸ ἄλμα ἀπὸ τὸ στατικὸ πρὸς τὸ δυναμικό. Εἶχαν τουλάχιστο προχωρήσει ὅσο τὸ δυνατὸ περισσότερο στὴ μίμηση τοῦ δυναμικοῦ ἀπὸ τὸ στατικὸ. Ἔχομε ἐντύπωση αὐτοῦ τοῦ εἴδους ὅταν παραβάσωμε τὴν διδασκαλίαν τῶν στωϊκῶν, λόγου χάρι, μὲ τὴν χριστιανικὴν ἠθικὴν. Διακήρυσσαν ὅτι εἶναι πολῖτες τοῦ κόσμου, καὶ πρόσθεταν ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἀδελφοί, ἀφοῦ βγήκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο θεό. Τὰ λόγια ἴδια σχεδόν· δὲ βρῆκαν ὅμως τὴν ἴδια ἀπήχησιν, γιατί δὲν εἶχαν εἰπωθῆ μὲ τὸν ἴδιο τόνο. Οἱ στωϊκοὶ ἔδωκαν πάρα πολὺ ὁμορφα παραδείγματα. Ἄν δὲν πέτυχαν νὰ παρασύρουν μαζί των τὴν ἀνθρωπότητα, αὐτὸ εἶναι γιατί ὁ στωϊκισμὸς εἶναι στὴν οὐσία του μιὰ φιλοσοφία. Ὁ φιλόσοφος πού κυριεύεται ἀπὸ μιὰ διδασκαλία τόσο ὑψηλή, καὶ παρεμβάλλεται μέσα σ' αὐτή, τὴν ἐμψυχώνει χωρὶς ἀμφιβολία μὲ τὸ νὰ τὴν ἀκολουθῆ στὴν πράξιν: ἔτσι ὁ ἔρως τοῦ Πυγμαλίωνος ἐνεφύσησε ζωὴν στὸ ἄγαλμα μόλις πού τὸ σκόλισε. Ὑπάρχει ὅμως μεγάλη ἀπόστασις ἀπὸ ἐδῶ ἕως τὸν ἐνθουσιασμὸν πού ἀπλώνεται ἀπὸ ψυχὴν σὲ ψυχὴν, ἀπεριόριστα, σὰν πυρκαϊά. Τέτοιο συναίσθημα εἶναι φανερό ὅτι θὰ μπορέσῃ νὰ ἀποσαφηνισθῆ μὲ ιδέας πού νὰ θεμελιώνουν μιὰ διδασκαλία καὶ μάλιστα περισσότερες διαφορετικὲς διδασκαλίαι πού ὅμως δὲ θὰ ἔχουν ἀνάμεσά των ἄλλη ὁμοιότητα ἀπὸ μιὰ κοινότητα πνεύματος· προηγεῖται ὅμως ἀπὸ τὴν ιδέα, ἀντὶ νὰ τὴν ἀκολουθῆ. Γιὰ νὰ βροῦμε κάτι ἀπὸ τὸ συναίσθημα αὐτὸ στὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα, δὲν πρέπει νὰ ἀπευθυνθοῦμε στοὺς στωϊκοὺς, ἀλλὰ σὲ κεῖνον μᾶλλον πού στάθηκεν ὁ ἐμπνευστὴς ὅλων τῶν μεγάλων φιλοσοφιῶν τῆς Ἑλλάδας, χωρὶς νὰ προσκομίσῃ διδασκαλία, χωρὶς νὰ ἔχη γράψῃ τίποτε, στὸ Σωκράτη. Ἀσφαλῶς ὁ Σωκράτης βάζει πάνω ἀπ' ὅλα τὴν διανοητικὴν ἐνέργειαν, καὶ πῶς εἰδικὰ τὴν λογικὴν λειτουργίαν τοῦ πνεύματος. Ἡ εἰρωνεία πού παίρνει μαζί του στὸν περίπατον εἶναι προωρισμένη νὰ ἀπομακρύνῃ τίς γνώμες πού δὲν πέρασαν ἀπὸ τὴν βάσανον τοῦ στοχασμοῦ καὶ νὰ τίς νερο-

πιάση, για να πούμε έτσι, φέρνοντάς τες σε αντίφαση με τον ίδιο τον εαυτό των. Ο διάλογος, όπως τον έννοει, έδωσε γέννηση στην πλατωνική διαλεκτική και κατόπιν στη φιλοσοφική μέθοδο, τη συλλογιστική στην ουσία της, που ακολουθούμε ακόμη. Το αντικείμενο του διαλόγου αυτού είναι να καταλήξει σε έννοιες που θα τις κλείσουν μέσα σε όρισμούς· οι έννοιες αυτές θα γίνουν οι πλατωνικές "Ιδέες" και η θεωρία των ιδεών θα γίνη, με τη σειρά της, ο τύπος των κατασκευών, ορθολογικών και αυτών στην ουσία των, της παραδομένης μεταφυσικής. Ο Σωκράτης πηγαίνει ακόμη πιο μακριά. "Ακόμη και την άρετή την κάνει επιστήμη· ταυτίζει την εκτέλεση του αγαθού με τη γνώση που έχουμε για αυτό· προετοιμάζει έτσι τη διδασκαλία που θα απορροφήση την ηθική ζωή μέσα στην ορθολογική άσκηση της σκέψης. Ποτέ ο λόγος δε θα έχη τοποθετηθῆ πιο ψηλά. "Ιδού τουλάχιστο τί κάνει έντύπωση πρώτα. "Αλλά ἄς κυττάξωμε από πιο κοντά. Ο Σωκράτης διδάσκει επειδή μίλησε τὸ μαντείο των Δελφῶν. "Έλαβε μιὰ ἀποστολή. Είναι φτωχός, και ὀφείλει να μείνη φτωχός. Πρέπει να ἀνακατεύεται με τὸ λαό, να γίνη λαός, ἢ γλώσσα του να ἀνταμώσει τὴ λαϊκὴ γλώσσα. Δε θα γράψη τίποτα, για να μεταδοθῆ ἢ σκέψη του ζωντανή σε πνεύματα που θα τὴ μεταφέρουν σε ἄλλα πνεύματα. Είναι ἀναίσθητος στο κρύο και στην πείνα, καθόλου ἀσκητής, ἀλλὰ λυτρωμένος ἀπὸ τὴν ἀνάγκη και ἐλευθερωμένος ἀπὸ τὸ σῶμα του. "Ένας «δαίμων» τὸν συνοδεύει, που κάνει να ἀκούεται ἢ φωνή του, ὅταν εἶναι ἀναγκαῖα μιὰ εἰδοποίηση. Πιστεύει τόσο πολὺ στο «δαιμόνιον» ὁ Σωκράτης, που προτιμᾷ να ἀποθάνη παρὰ να μὴν τὸ ἀκολουθήση: ἂν ἄρνεῖται να ὑπερασπίση τὸν εαυτό του μπροστὰ στο λαϊκὸ δικαστήριο, ἂν σπεύδη να δεχτῆ τὴν καταδίκη του, εἶναι γιατί ὁ δαίμων δὲν εἶπε τίποτα για να τὸν ἀποτρέψη. Μὲ λίγα λόγια, ἢ ἀποστολή του εἶναι θρησκευτικὴ και μυστικὴ, στο νόημα που δίνομε σήμερα σ' αὐτὲς τὲς λέξεις: ἢ διδασκαλία του, ἢ τόσο τέλεια ορθολογική, κρέμεται ἀπὸ κάτι που φαίνεται να ξεπερνᾷ τὸν καθαρὸ λόγο. Μήπως δὲν τὸ βλέπει κανεὶς στὴν ἴδια τὴ διδασκαλία του; "Αν τὰ ἐμπνευσμένα λόγια, τὰ πάντως λυρικά, που λέγει σε πολλὰ μέρη των πλατωνικῶν διαλόγων, δὲν ἦταν τοῦ Σωκράτη, ἀλλὰ τοῦ ἴδιου τοῦ Πλάτωνος, ἂν ὁ λόγος τοῦ δασκάλου ἦταν πάντα αὐτὸς που τοῦ ἀποδίδει ὁ Ξενοφῶν, θα καταλάβαινε κανεὶς τὸν ἐνθουσιασμό με τὸν ὁποῖον ἐπύρωσε τοὺς μαθητὲς του και που διέσχισε τοὺς αἰῶνες; Στωϊκοί, ἐπικούρειοι, κυνικοί, ὅλοι οἱ ἠθικολόγοι τῆς Ἑλλάδας προέρχονται

ἀπὸ τὸ Σωκράτη, — ὄχι μόνο, ὅπως πάντα εἶπαν, γιατί ἀναπτύσσουν σὲ διάφορες κατευθύνσεις τὴ διδασκαλία τοῦ δασκάλου, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ πρὸ πάντων γιατί δανείζονται ἀπ' αὐτὸν τὴ στάση πού δημιούργησε καὶ πού ἦταν ἄλλωστε τόσο λίγο σύμφωνη μὲ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, τὴ στάση τοῦ Σοφοῦ. Ὅταν ὁ φιλόσοφος κλείνεται μέσα στὴ σοφία του καὶ ἀποσπᾶται ἀπὸ τοὺς κοινούς ἀνθρώπους, εἴτε γιὰ νὰ τοὺς διδάξῃ, εἴτε γιὰ νὰ τοὺς χρησιμεύσῃ γιὰ πρότυπο, εἴτε τέλος γιὰ νὰ ἔχῃ ἄνεση στὴν ἐργασία γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ τελειοποίησή του, ἐκεῖ εἶναι ζωντανὸς ὁ Σωκράτης. Ὁ Σωκράτης ἐνεργῶντας μὲ τὴν ἀσύγκριτη γοητεία τοῦ προσώπου του. Ἄς πᾶμε πρὸ μακρῶν. Εἶπαν ὅτι τὴ φιλοσοφία τὴν ἔφερε ἀπὸ τὸν οὐρανὸ πίσω πάλι στὴ γῆ. Μὰ θὰ καταλάβαινε κανεὶς τὴ ζωὴ του καὶ πρὸ πάντων τὸ θάνατό του, ἂν ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν ψυχὴ πού τοῦ ἀποδίδει ὁ Πλάτων στὸ Φαίδωνα δὲν ἦταν ἡ δική του; Πρὸ γενικά, οἱ μῦθοι πού βρίσκουμε στοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνος καὶ πού ἀφοροῦν τὴν ψυχὴ, τὴν ἀρχὴ της, τὴν παρεμβολή της στὸ σῶμα, τί ἄλλο κάνουν παρὰ νὰ δίνουν μὲ ὅρους τῆς πλατωνικῆς σκέψης ἓνα δημιουργικὸ συναίσθημα, τὸ συναίσθημα τὸ ἐγγενὲς μέσα στὴν ἠθικὴ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη; Οἱ μῦθοι, καὶ ἡ σωκρατικὴ ψυχικὴ κατάσταση, πού σχετικὰ μ' αὐτὴν εἶναι ὅ,τι εἶναι τὸ ἐπεξηγηματικὸ πρόγραμμα σχετικὰ μὲ τὴ μουσικὴ συμφωνία, διατηρήθηκαν δίπλα στὴν πλατωνικὴ διαλεκτικὴ διασχίζον ὑπογείως τὴν ἑλληνικὴ μεταφυσικὴ καὶ ξαναφαίνονται στὸν ἐλεύθερο ἀέρα μὲ τὸν Ἀλεξανδρινὸ νεοπλατωνισμό, ἴσως μὲ τὸν Ἀμμώνιο (1), πάντως μὲ τὸν Πλωτῖνο, ὁ ὁποῖος διακηρύττει ὅτι εἶναι συνεχιστὴς τοῦ Σωκράτη. Στὴ σωκρατικὴ ψυχὴ οἱ μῦθοι προμήθεψαν ἓνα σῶμα διδασκαλίας πού μπορεῖ νὰ παραβληθῆ μὲ κείνο πού τὸ ἐμψύχωσε τὸ εὐαγγελικὸ πνεῦμα. Οἱ δυὸ μεταφυσικὲς, παρὰ τὴν ὁμοιότητά τους, ἢ ἴσως ἐξ αἰτίας της, ἔδωσαν μάχη, πρὶν ἀπορροφήσῃ ἡ μιὰ ὅ,τι καλύτερο εἶχεν ἡ ἄλλη: ὀρισμένη ἐποχὴ ὁ κόσμος μπόρεσε νὰ ἀναρωτιέται ἂν θὰ γινόταν χριστιανικὸς ἢ νεοπλατωνικὸς. Ἦταν ὁ Σωκράτης πού ἀντιτάσσετο στὸ Χριστό. Γιὰ νὰ μείνωμε στὸ Σωκράτη, τὸ ζήτημα εἶναι νὰ μάθωμε τί θὰ εἶχε κάμει αὐτὴ ἡ ἠθικὴ μεγαλοφυΐα σὲ μιὰ ἄλλη κοινωνία ἢ σὲ ἄλλες περιστά-

1) Τὸν Ἀμμώνιο Σακά, τὸ δάσκαλο τοῦ Πλωτίνου καὶ τοῦ Ὠριγένη, ἴσως. Σ. τ. Μ.

σεις, ἂν δὲν τῆς ἔκανε, περισσότερο ἀπ' ὅλα, ἐντύπωση ὅ,τι ἐπικίνδυνον ὑπῆρχε στὴν ἠθικὴ ἐμπειρία τοῦ καιροῦ του καὶ στίς ἀσυναρτησίους τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, ἂν δὲ βιαζόταν τόσο πολὺ νὰ θεμελιώσῃ τὰ δικαιώματα τοῦ λόγου, ἂν δὲ ἀποθοῦσεν ἔτσι τὴν ἐνόραση καὶ τὴν ἐμπνευση πρὸς τὰ πίσω, καὶ ἂν ὁ Ἕλληνας ποὺ εἶχε μέσα του δὲ νικοῦσε τὸν ἀνατολικὸ ἄνθρωπο, ποὺ ἤθελε νὰ εἶναι. Ξεχωρίσαμε κλειστὴ ψυχὴ καὶ ἀνοικτὴ ψυχὴ: ποιὸς θὰ ἤθελε νὰ κατατάξῃ τὸ Σωκράτη ἀνάμεσα στίς κλειστὰς ψυχάς; Ἐτρεχεν ἡ εἰρωνεία διασχίζοντας τὴ Σωκρατικὴ διδασκαλία, καὶ ὁ λυρισμὸς ἔκανε μόνο σπάνιες ἐκρήξεις· ὁμως, σὲ ὅσο μέτρο οἱ ἐκρήξεις αὐτὲς ἔδωσαν διέξοδο σὲ ἕνα νέον πνεῦμα, στάθηκαν ἀποφασιστικὲς γιὰ τὸ μέλλον τῆς ἀνθρωπότητας.

Ἄνάμεσα στὴν κλειστὴ ψυχὴ καὶ στὴν ἀνοικτὴ ψυχὴ ὑπάρχει ἡ ψυχὴ ποὺ ἀνοίγει. Ἄνάμεσα στὴν ἀκίνησιάν τοῦ ἀνθρώπου ποὺ κἀθεταί καὶ στὴν κίνηση τοῦ ἴδιου ἀνθρώπου ποὺ τρέχει, ὑπάρχει τὸ ἀνασηκώματό του, ἡ στάση ποὺ παίρνει ὅταν σηκώνεται. Μὲ δυὸ λόγια, ἀνάμεσα στὸ στατικὸ καὶ δυναμικὸ παρατηροῦμε στὴν ἠθικὴ μιὰ μεταβίβαση. Ἡ ἐνδιάμεση αὐτὴ κατάσταση θὰ περνοῦσε ἀπαρατήρητη ἂν παίρναμε ἀπὸ τὴν ἀνάπαυση τὴν ἀναγκαίαν ὁρμὴν γιὰ νὰ πηδήσωμε μὲ μιᾶς στὴν κίνηση. Ἀλλὰ τραβᾷ τὴν προσοχὴν μας ὅταν σταματήσωμε σ' αὐτήν, — συνηθισμένο σημάδι ἀνεπάρκειας τῆς ὁρμῆς. Ἄς ποῦμε τὸ ἴδιο πράγμα μὲ ἄλλη μορφή. Εἶδαμε ὅτι τὸ καθαρὸ στατικὸ στὴν ἠθικὴ θὰ ἦταν ὑπο-νοητικόν, καὶ τὸ καθαρὸ δυναμικὸ ὑπερ-νοητικόν. Τὸ ἕνα τὸ θέλησεν ἡ φύσις, τὸ ἄλλο εἶναι εἰσφορὰ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ἐκεῖνο κεῖ χαρακτηρίζει ἕνα-σύνολο ἀπὸ συνήθειες ποὺ συμμετρικὰ ἀνταποκρίνονται γιὰ τὸν ἄνθρωπο σὲ ὠρισμένα ἐνστικτὰ τοῦ ἀνθρώπου· εἶναι λιγώτερον ἀπὸ νοῦς. Τὸ ἄλλο εἶναι ἀνύψωση, ἐνόραση καὶ συναίσθημα: θὰ ἀναλυθῇ μὲ ιδέες ποὺ θὰ εἶναι οἱ διανοητικοὶ τονισμοὶ τοῦ καὶ ἡ ἀνάλυση τῶν ιδεῶν θὰ συνεχιστῇ ἀπεριόριστα: περιέχει λοιπὸν σὰν ἐνότητα, ποὺ θὰ ἀγκάλιαζε καὶ θὰ ξεπερνοῦσε μιὰ πλοῦτητα ἀνίκανη νὰ εἶναι ἰσοδύναμή της, ὅποια νοητικότητά θελήσωμε· εἶναι περισσότερο ἀπὸ νοῦς. Ἄνάμεσα στὰ δυὸ ὑπάρχει ὁ ἴδιος ὁ νοῦς. Ἐκεῖ θὰ ἔμενεν ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ ἂν ξεσηκωνόταν ἀπὸ τὸ ἕνα χωρὶς νὰ φτάσῃ στὸ ἄλλο. Θὰ ἐδέσποζε τὴν ἠθικὴν τῆς κλειστῆς ψυχῆς· δὲ θὰ εἶχεν ἀκόμη φτάσει ἢ μᾶλλον δημιουργήσει τὴν ἠθικὴν τῆς ἀνοικτῆς ψυχῆς. Ἡ στάσις της, ἀποτέλεσμα ἀνασηκώματος, θὰ τὴν ἔκα-

νε νὰ ἀγγίση τὸ πεδίο τῆς νοητικότητας. Ἀπέναντι σ' αὐτό, πὺν θὰ ἐγκατέλειπε, μιὰ τέτοια ψυχὴ θὰ ἐχάραζε τὴ στάση τῆς ἀδιαφορίας ἢ τῆς ἀναισθησίας· θὰ εἶχε τὴν «ἀταραξίαν», τὴν «ἀπάθειαν» τῶν ἐπικουρείων καὶ τῶν στωϊκῶν. Ἀπέναντι στὸ θετικὸ πὺν βρίσκει μέσα της, ἂν ἡ ἀπόσπασή της ἀπὸ τὸ παλαιὸ θέλη νὰ εἶναι προσήλωση πρὸς νέο, ἡ ζωὴ της θὰ ἦταν θεωρία, θέαση· θὰ προσαρμοζόταν στὸ ἰδεῶδες τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἀπ' ὅπου κι ἂν τὴν κυττάξωμε, ἡ στάση αὐτὴ θὰ εἶναι ἴσια, περήφανη, ἀληθινὰ ἄξια γιὰ θαυμασμὸ καὶ προωρισμένη ἄλλωστε γιὰ λίγους ἐκλεκτούς. Φίλοσοφίες πὺν ξεκίνησαν ἀπὸ πολὺ διαφορετικὲς ἀρχές θὰ μπορέσουν νὰ συμπέσουν σ' αὐτὴ τὴ στάση. Ὁ λόγος εἶναι ἕνας μόνο δρόμος πὺν φέρνει ἀπὸ τὴν ἐνέργεια τὴν κλειδωμένη μέσα σ' ἕνα κύκλο, στὴν ἐνέργεια πὺν ξεδιπλώνεται στὸ ἐλεύθερο διάστημα ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη στὴ δημιουργία, ἀπὸ τὸ «ὑπο-νοητικὸ» στὸ «ὑπερ-νοητικὸ». Ὅποιος σταματᾷ στὸ μεταίχιμο, εἶναι ἀναγκαστικὰ στὴν περιοχὴ τῆς καθαρῆς θεωρίας, καὶ καλλιεργεῖ φυσικά, βέβαια, χωρὶς νὰ στηρίζεται πιά στὸ ἕνα καὶ χωρὶς νὰ ἔχη φτάσει τὸ ἄλλο, αὐτὴ τὴ μισὴ ἀρετὴ πὺν εἶναι ἡ ἀπόσπαση, ἡ ἀνάταση.

Μιλοῦμε γιὰ τὴν καθαρὴ νόηση, πὺν κλείνεται στὸν ἑαυτὸ της καὶ κρίνει, ὅτι τὸ ἀντικείμενο τῆς ζωῆς εἶναι αὐτὸ πὺν οἱ ἀρχαῖοι ὠνόμαζαν «ἐπιστήμη» ἢ θεωρία. Μὲ μιὰ λέξη, μιλοῦμε γι' αὐτὸ πὺν κύρια χαρακτηρίζει τὴν ἠθικὴ τῶν ἐλλήνων φιλοσόφων. Ἀλλὰ δὲ θὰ ἐπρόκειτο πιά γιὰ ἐλληνικὴ ἢ ἀνατολικὴ φιλοσοφία, θὰ εἶχαμε νὰ κάμωμε μὲ τὴν ἠθικὴ ὅλου τοῦ κόσμου ἂν βλέπαμε τὴ νόηση σὰν μιὰ δύναμη πὺν ἐπεξεργάζεται καὶ συναρμολογεῖ τὰ ὑλικά, ἄλλα «ὑπο-νοητικά» καὶ ἄλλα «ὑπερ-νοητικά», τὰ ὁποῖα ἐξετάσαμε σὲ τοῦτο τὸ κεφάλαιο. Γιὰ νὰ προσδιορίσωμε τὴν ἴδια τὴν οὐσία τοῦ καθήκοντος, ξεκαθαρίσαμε τίς δυὸ δυνάμεις πὺν δροῦν ἐπάνω μας, τὴν παρόρμηση ἀπὸ τὴ μιά, τὴν ἔλξη ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἐπρεπε· ἐπειδὴ δὲν τὸ ἔκαμε αὐτό, ἐπειδὴ στηρίχτηκε στὴ νοητικότητα ἡ ὁποία σκεπάζει σήμερα τὸ ὅλο, γι' αὐτὸ δὲν ἐπέτυχε, φαίνεται, ἡ φιλοσοφία νὰ ἐξηγήση πῶς μιὰ ἠθικὴ μπορεῖ νὰ πιάση στὶς ψυχές. Ἡ ἔκθεσή μας ὅμως καταδικαζόταν ἔτσι, ὅπως ἀφήναμε νὰ τὸ προαισθανθοῦν, νὰ μείνη σχηματικὴ. Ὅτι εἶναι πνοή, τείνει νὰ στερεοποιηθῆ παίρνοντας τὴ μορφή τῆς ἀκριβολογημένης ὑποχρέωσης. Ὅτι εἶναι ἀκριβολογημένη ὑποχρέωση, τείνει νὰ μεγαλώσῃ, νὰ πλατύνῃ, παίρνοντας μέσα της ὅλη τὴν πνοή.

Πίεση και πνοή, ἔξ αἰτίας αὐτοῦ, δίνουν συνάντηση στὴν περιοχὴ τῆς σκέψης, ὅπου γίνεται ἡ ἐπεξεργασία τῶν ἐννοιῶν. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι παραστάσεις, πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι μικτές, συνενώνοντας μαζί ὅ,τι εἶναι αἰτία πίεσης καὶ ὅ,τι εἶναι ἀντικείμενο πνοῆς. Τὸ ἀποτέλεσμα ὁμως εἶναι καὶ ὅτι χάνομε ἀπὸ τὰ μάτια μας τὴν καθαρὴ πίεση καὶ τὴν καθαρὴ πνοή, στὴν ἐνεργητικὴ δράση τους ἀπάνω στὴ βούλησή μας· δὲ βλέπομε παρὰ μόνο τὴν ἔννοια πιά, ὅπου ἦρθαν καὶ συγχωνεύτηκαν τὰ δυὸ ξέχωρα ἀντικείμενα στὰ ὁποῖα ἦταν ἀντιστοίχως προσδεμένα. Αὐτὴ ἡ ἔννοια εἶναι πού θὰ ἐπενεργοῦσε ἀπάνω μας. Πλάνη πού ἐξηγεῖ τὴν ἀποτυχία τῶν καθαρὰ νοησιαρχικῶν ἠθικῶν, τῶν περισσότερων δηλαδὴ φιλοσοφικῶν θεωριῶν γιὰ τὸ καθήκον. Ὅχι βέβαια, ὅτι μιὰ καθαρὴ ἰδέα δὲν ἔχει ἐπίδραση στὴ βούλησή μας. Ἀλλὰ ἡ ἐπίδραση αὐτὴ θὰ ἦταν ἀποτελεσματικὴ μόνο ἂν μποροῦσε νὰ εἶναι μόνη. Δύσκολα ἀντέχει σὲ ἀνταγωνιστικὲς ἐπιδράσεις, ἢ, ἂν τὶς νικᾷ, αὐτὸ γίνεται γιὰτὶ ἀναφαίνονται μὲ τὴν ἀτομικότητα καὶ τὴν ἀνεξαρτησία των ξεδιπλώνονται τότε ὀλόκληρη τὴ δύναμή των, ἢ πίεση καὶ ἢ πνοή πού εἶχαν παραιτηθῆ ἀπὸ τὴ δική τους ἐνέργεια ἀφήνοντας τὴν ἰδέα νὰ τὶς ἀντιπροσωπεύη μαζί καὶ τὶς δυὸ.

Μακρὰ θὰ ἦταν ἡ παρένθεση πού θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνοίξη κανεὶς, ἂν ἤθελε νὰ δείξη τὸ μέρος τῶν δυὸ δυνάμεων, —κοινωνικὴ ἢ μιὰ, ὑπερ-κοινωνικὴ ἢ ἄλλη, παρόρμηση ἢ μιὰ, ἔλξη ἢ ἄλλη—, πού δίνουν τὴ δραστηκότητά τους στὰ ἠθικὰ κίνητρα. Ἐνας τίμιος ἄνθρωπος, λόγου χάρη, θὰ πῆ ὅτι ἐνεργεῖ ἀπὸ σεβασμὸ στὸν ἑαυτό του, ἀπὸ αἴσθημα τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας. Εἶναι φανερὸ πὼς δὲ θὰ ἐκφραζόταν ἔτσι, ἂν δὲ χῶριζε πρῶτα πρῶτα τὸν ἑαυτό του σὲ δυὸ προσωπικότητες, ἐκείνη πού θὰ γινόταν ἂν ἀφηνόταν στὸ δρόμο τῆς ζωῆς καὶ κείνη στὴν ὁποία τὸν ὑψώνει ἢ βούλησή του: τὸ ἐγὼ πού αἰσθάνεται τὸ σεβασμὸ δὲν εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ ἐγὼ πρὸς τὸ ὁποῖο ἀποδίδεται ὁ σεβασμός. Ποιὸ εἶναι λοιπὸν τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἐγὼ; ἀπὸ τί συνίσταται ἢ ἀξιοπρέπειά του; ἀπὸ ποῦ ἐρχεται ὁ σεβασμὸς πού ἐμπνέει; Ἀς ἀφήσωμε κατὰ μέρος τὴν ἀνάλυση τοῦ σεβασμοῦ, ὅπου θὰ βρῖσκαμε πρὸ πάντων τὴν ἀνάγκη γιὰ σβήσιμο τοῦ ἑαυτοῦ μας, τὴ στάση τοῦ μαθητευόμενου μπροστὰ στὸ δάσκαλο, ἢ μᾶλλον, γιὰ νὰ μιλήσωμε τὴν ἀριστοτελικὴ γλῶσσα, τὴ στάση τοῦ «συμβεβηκότος» μπροστὰ στὴν οὐσία. Θὰ ἔμενε τότε νὰ ὀρίσωμε τὸ ἀνώτερο ἐγὼ, μπροστὰ στὸ ὁποῖο ὑποκλίνεται ἢ μέση προσωπικότητα. Δὲν εἶναι

ἀμφίβολο πὼς αὐτὸ τὸ ἀνώτερο ἐγὼ εἶναι πρῶτα πρῶτα τὸ «κοινωνικὸ ἐγὼ», ἔσωτερικὸ στὸν καθένα μας, γιὰ τὸ ὁποῖο εἶπαμε κίολας κάτι. Ἐάν δεχτῆ κανεῖς, ἔστω καὶ θεωρητικά, μιὰ πρωτόγονη διανοητικότητα, θὰ δῆ ἐκεῖ ὅτι ὁ αὐτοσεβασμὸς συμπίπτει μὲ τὸ αἴσθημα τέτοιας ἀλληλεγγύης ἀνάμεσα στὸ ἄτομο καὶ στὴν ὁμάδα, πὺν ἡ ὁμάδα νὰ εἶναι παροῦσα στὸ μοναχικὸ ἄτομο, νὰ τὸ ἐπιβλέπη, νὰ τὸ ἐνθαρρύνῃ ἢ νὰ τὸ ἀπειλῆ, νὰ ἀπαιτῆ τέλος νὰ τὴ συμβουλευῶνται καὶ νὰ τὴν ἀκούν: πίσω ἀπὸ τὴν κοινωνία τὴν ἴδια ὑπάρχουν ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐξαρτᾶται ἡ ὁμάδα, καὶ οἱ ὁποῖες κάνουν τὴν κοινωνία ὑπεύθυνη γιὰ τίς πράξεις τοῦ ἀτόμου· ἡ πίεση τοῦ κοινωνικοῦ ἐγὼ γίνεται μὲ συσσωρευμένες ὅλες αὐτὲς τίς ἐνέργειες. Τὸ ἄτομο ἄλλωστε δὲν ὑπακούει μόνο ἀπὸ συνήθεια πειθαρχίας ἢ ἀπὸ φόβο τιμωρίας: ἡ ὁμάδα στὴν ὁποῖαν ἀνήκει, βάζει ἀναγκαστικὰ τὸν ἑαυτὸ της πάνω ἀπὸ τίς ἄλλες, ἔστω καὶ γιὰ νὰ ἐξάψη μόνο τὸ θάρρος του μέσα στὴ μάχη, καὶ ἡ συνείδηση αὐτῆς τῆς ὑπεροχῆς σὲ δύναμη ἐξασφαλίζει σ' αὐτὴ τὴν ἴδια μιὰ πὺο μεγάλη δύναμη, μὲ ὅλες τίς ἀπολαύσεις τῆς ἀλαζονείας. Θὰ πεισθῆ κανεῖς γι' αὐτὸ προσέχοντας μιὰ πὺο «ἐξελιγμένη» διανοητικότητα. Ἐάν σκεφτῆ τί περηφάνεια ἔμπαινε, καὶ μαζί της τί ἠθικὴ ἐνέργεια, στὸ «Civis sum romanus»⁽¹⁾: ὁ αὐτοσεβασμὸς, στὸ Ρωμαῖο πολίτη, θὰ συγγεόταν μὲ αὐτὸ πὺο σήμερα θὰ ὠνομάζαμε ἐθνικισμό του. Μὰ δὲν εἶναι καθόλου ἀνάγκη ἀναδρομῆς στὴν ἱστορία ἢ στὴν προϊστορία γιὰ νὰ δοῦμε τὸν αὐτοσεβασμὸ νὰ συμπίπτει μὲ τὴ φιλοτιμία τῆς ὁμάδας. Εἶναι ἀρκετὸ νὰ παρατηρήσωμε τί γίνεται μπροστὰ στὰ μάτια μας στὶς μικρὲς κοινωνίες πὺο ὀργανώνονται μέσα στὴ μεγάλη, ὅταν πλησιάζουν ἄνθρωποι ἕνας τὸν ἄλλο μὲ κάποιον διακριτικὸ σῆμα πὺο ὑπογραμμίζει πραγματικὴ ἢ φαινομενικὴ ἀνωτερότητα, ἢ ὁποῖα τοὺς ξεχωρίζει. Στὸν αὐτοσεβασμὸ πὺο κάθε ἄνθρωπος αἰσθάνεται σὰν ἄνθρωπος ἐνώνεται ἕνας πρόσθετος σεβασμὸς, ὁ σεβασμὸς τοῦ ἐγὼ πὺο εἶναι ἄπλᾶ ἄνθρωπος γιὰ ἕνα ἐγὼ ἐξαιρετικὸ ἀνάμεσα στοὺς ἄνθρώπους· ὅλα τὰ μέλη τῆς ὁμάδας παίρνουν καὶ ἐπιβάλλουν στὸν ἑαυτὸ τοὺς ἕνα σχῆμα· βλέπει κανεῖς νὰ γεννιέται ἕνα «αἴσθημα τῆς τιμῆς» πὺο γίνεται ἕνα πράγμα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ὁμάδας. Τέτοιοι εἶναι οἱ πρῶτοι συνθέτες τοῦ αὐτοσεβασμοῦ. Κυτταγμένος ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, πὺο σήμερα μόνο μὲ ἀφαιρετικὴ

1. «Εἶμαι Ρωμαῖος πολίτης».

Οἱ δύο πηγὲς τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θρησκείας

προσπάθεια μπορούμε να απομονώσουμε, υποχρεώνει με ὅ,τι φέρνει μαζί του ἀπὸ κοινωνικὴ πίεση. Ἡ παρόρμηση, τώρα, θὰ γινόταν ἐκδηλὰ ἔλξη, ἀν ὁ σεβασμὸς τοῦ ἑαυτοῦ μας ἦταν ὁ σεβασμὸς προσωπικότητος πού τὴ θαυμάζουν καὶ τὴν τιμοῦν, τῆς ὁποίας θὰ εἶχαμε μέσα μας τὴν εἰκόνα καὶ με τὴν ὁποία θὰ ἐπιδιώκαμε νὰ συγχωνευθοῦμε, ὅπως τὸ ἀντίτυπο με τὸ πρωτότυπο. Δὲν εἶναι ἔτσι στὴν πραγματικότητα, ἄς ἀνακαλεῖ ἡ ἔκφραση μόνο ιδέες ἀναδίπλωσης στὸν ἑαυτό μας, ὁ αὐτοσεβασμὸς δὲν εἶναι λιγώτερο, στὸ τέρας τῆς ἐξέλιξής του ὅπως στὴν ἀρχή, ἓνα κοινωνικὸ αἴσθημα. Οἱ μεγάλες ὅμως ἠθικὲς μορφές, πού σημάδεψαν τὴν ἱστορία, δίνουν τὸ χέρι ἢ μιὰ στὴν ἄλλη πάνω ἀπὸ τοὺς αἰῶνες, πάνω ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες πολιτεῖες μας: συναποτελοῦν ὅλες μαζί μιὰ θεϊκὴ πολιτεία, ὅπου μᾶς προσκαλοῦν νὰ μποῦμε. Μπορεῖ νὰ μὴν ἀκοῦμε καθαρὰ τὴ φωνή των ἢ πρόσκληση ὅμως ἔχει ἑξακοντιστῆ· κάτι τῆς ἀποκρίνεται ἀπὸ τὰ βάθη τῆς ψυχῆς μας· ἀπὸ τὴν πραγματικὴ κοινωνία στὴν ὁποίαν ἀνήκομε, μεταφερόμαστε νοερὰ στὴν ἰδεώδη κοινωνία· πρὸς αὐτὴν ἀνεβαίνει τὸ σέβας μας ὅταν ὑποκλινόμαστε στὴ μέσα μας ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια. ὅταν διαλαλοῦμε ὅτι ἐνεργοῦμε ἀπὸ σεβασμὸ τοῦ ἑαυτοῦ μας. Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι ἡ ἐνέργεια πού ἀσκοῦν ἐπάνω μας πρόσωπα, τείνει ἔτσι νὰ γίνῃ ἀπρόσωπη. Καὶ ὁ ἀπρόσωπος αὐτὸς χαρακτήρας τονίζεται περισσότερο στὰ μάτια μας, ὅταν οἱ ἠθικολόγοι μᾶς ἐκθέτουν ὅτι ὁ λόγος, παρὼν μέσα στὸν καθένα μας, αὐτὸς συνιστᾷ τὴν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια. Θὰ ἔπρεπε ὅμως νὰ συνεννοηθοῦμε στὸ σημεῖο αὐτό. Ὅτι ὁ λόγος εἶναι τὸ ξεχωριστὸ σημάδι τοῦ ἀνθρώπου, κανεὶς δὲ θὰ τὸ ἀμφισβητήσῃ. Ὅτι ἔχει ἐξαιρετὴ ἀξία, με τὸ νόημα πού ἓνα ὠραῖο ἔργο τέχνης ἔχει ἀξία, θὰ τὸ δεχτοῦμε ἐπίσης. Ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐξηγηθῆ γιατί μπορεῖ νὰ διατάζῃ ἀπόλυτα, καὶ πῶς κατορθώνει τότε νὰ τὸν ὑπακούωμε. Ὁ λόγος μόνο λόγους μπορεῖ νὰ προβάλλῃ, στοὺς ὁποίους φαίνεται πάντα θεμιτὸ νὰ ἀντιτάξωμε ἄλλους λόγους. Ἄς μὴ λέμε λοιπὸν μόνο ὅτι ὁ λόγος, παρὼν μέσα στὸν καθένα μας, ἐπιβάλλεται στὸ σεβασμὸ μας καὶ ἐπιτυχαίνει τὴν ὑπακοή μας με τὴν ἔξοχη ἀξία του. Ἄς προσθέσωμε ὅτι πίσω ἀπὸ τὸ λόγο ὑπάρχουν οἱ ἀνθρώποι, οἱ ὁποῖοι ἔκαμαν θεϊκὴ τὴν ἀνθρωπότητα, καὶ πού ἔτσι ἔχαραξαν στὸ λόγο ἓνα θεϊκὸ χαρακτήρα, οὐσιῶδες κατηγορούμενο τῆς ἀνθρωπότητος. Αὐτοὶ μᾶς τραβοῦν πρὸς μιὰ κοινωνία ἰδεώδη, τὴν ἴδια ὥρα πού ὑποχωροῦμε στὴν πίεση τῆς πραγματικῆς κοινωνίας.

Όλες οἱ ἠθικὲς ἔννοιες εἰσδύουν ἢ μιὰ στὴν ἄλλη, καμμιά ὅμως δὲν εἶναι πρὸ διδακτικῆ ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς δικαιοσύνης, πρῶτα γιατί περιλαμβάνει τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς ἄλλες, ἔπειτα γιατί μεταφράζεται, παρὰ τὸν πρὸ μεγάλο πλοῦτο της, μὲ πρὸ ἀπλὲς διατυπώσεις, τέλος καὶ πρὸ πάντων γιατί βλέπομε μέσα σ' αὐτὴν νὰ συναρμώζονται ἢ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη οἱ δυὸ μορφὲς τῆς ὑποχρέωσης. Πάντα ἡ δικαιοσύνη ἀνακαλοῦσε ιδέες ἰσότη-
 τας, ἀναλογίας, ἀνταπόδοσης. Τὸ λατινικὸ ρῆμα *pensare*, ἀπ' ὅπου παράγονται οἱ λέξεις «*compensation*» καὶ «*récompense*», σημαίνει ζυγίζω· τὴ δικαιοσύνη τὴν παρίσταναν μὲ ζυγαριά. *Equité* σημαίνει ἰσότητα καὶ δικαιοσύνη. Κανόνας (*règle*) καὶ κανονισμὸς (*règlement*), εὐθύτητα (*rectitude*) καὶ κανονικότητα (*régularité*), εἶναι λέξεις πρὸ σημαίνουν τὴν εὐθειᾶ γραμμῆ. Αὐτὲς οἱ ἀναφορὲς στὴν ἀριθμητικὴ καὶ στὴ γεωμετρία εἶναι χαρακτηριστικὲς τῆς δικαιοσύνης μέσα στὸ ρεῦμα τῆς ἱστορίας της. Ἡ ἔννοια πρέπει νὰ διαγράφηκε κιόλας μὲ ἀκρίβεια στὶς ἀνταλλαγές. Ὅσο στοιχειώδης κι ἂν εἶναι μιὰ κοινωνία, ἔξασκοῦν κι ἐκεῖ τὸ ἀνταλλακτικὸ ἐμπόριο· καὶ δὲν μποροῦν νὰ τὸ ἔξασκοῦν, ἂν δὲν ἔχουν ἀναρωτηθῆ ἂν τὰ δυὸ ἀντικείμενα πρὸ ἀνταλλάσσουν ἔχουν ἀκριβῶς τὴν ἴδια ἀξία, ἂν δηλαδὴ εἶναι ἀνταλλάξιμα μὲ ἓνα τρίτο. Νὰ ὑψωθῆ σὲ νόμο αὐτὴ ἡ ἰσότητα ἀξίας, ὁ κανόνας νὰ μπῆ μέσα στὰ ἠθῆ τῆς ομάδας, τὸ «σύνολο τῆς ὑποχρέωσης», ὅπως ἐλέγαμε, νὰ ἔρθῃ νὰ πάρῃ τὴ θέση τοῦ στὸν κανόνα, καὶ νὰ κιόλας ἡ δικαιοσύνη μὲ τὴν ἀκριβῆ μορφὴ της, μὲ τὸν κατηγορικὸ χαραχτήρα της καὶ τὶς ιδέες ἰσότητας καὶ ἀμοιβαιότητος, πρὸ προσκολλοῦνται σ' αὐτὴν. — Δὲ θὰ ἐφαρμοστῆ ὅμως μόνο στὶς ἀνταλλαγές πραγμάτων. Λίγο λίγο θ' ἀπλωθῆ στὶς σχέσεις ἀνάμεσα τῶν προσώπων, χωρὶς ὅμως νὰ μπορέσῃ, γιὰ πολὺν καιρὸ, νὰ ἀποσπασθῆ ἀπὸ κάθε σκέψη γιὰ πράγματα καὶ γιὰ ἀνταλλαγῆ. Θὰ συνίσταται τότε προπάντων στὴ ρύθμιση φυσικῶν παρορμήσεων μὲ τὴν εἰσαγωγὴ σ' αὐτὲς τῆς ιδέας μιᾶς ἀμοιβαιότητος ὄχι λιγώτερο φυσικῆς, λόγου χάρι τῆς προσδοκίας ζημιᾶς ἰσοδύναμης μὲ κείνην πρὸ θὰ εἶχαν προξενήσει. Στὶς πρωτόγονες κοινωνίες οἱ ἀπόπειρες ἐναντίον τῶν προσώπων ἐκτάκτως μόνο ἐνδιαφέρουν τὴν κοινότητα, ὅταν ἡ πράξις πρὸ ἔγινε μορῆ νὰ βλάβῃ τὴν ἴδια, ἐπισύροντας ἐπάνω της τὴν ὀργὴ τῶν θεῶν. Τὸ πρόσωπο πρὸ ἔπα-
 θε ἢ ἡ οἰκογένειά του, δὲν ἔχει λοιπὸν τότε παρὰ νὰ ἀκολουθήσῃ τὸ ἐνστικτὸ του, νὰ ἀντιδράσῃ μὲ τρόπο φυσικὸ, νὰ ἐκδι-
 κηθῆ· τὰ ἀντίποινα θὰ μποροῦσαν νὰ εἶναι ἔξω ἀπὸ κάθε ἀνα-

λογία με τὴν προσβολή, ἂν αὐτὴ ἢ ἀνταλλαγὴ τῆς κακῆς συμπε-
 ριφορᾶς δὲ φαινόταν κατὰ τρόπο ἀόριστο ὑποταγμένη στὸ γενι-
 κὸ κανόνα τῶν ἀνταλλαγῶν. Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι ἡ φιλονεικία
 θὰ κινδύνευε νὰ διαιωνισθῇ, ἢ «βεντέττα» θὰ συνεχιζόταν χω-
 ρὶς τέλος ἀνάμεσα στὶς δυὸ οἰκογένειες, ἂν δὲν ἀποφάσιζεν ἡ
 μιὰ νὰ δεχτῇ χρηματικὴ ἀποζημίωση : τότε θὰ προβάλλη καθαρὰ
 ἡ ἰδέα τῆς ἀνταπόδοσης, πού τὴν προϋπόθετε κίολας ἢ ἰδέα
 τῆς ἀνταλλαγῆς καὶ τῆς ἀμοιβαιότητος. Ἀναλαμβάνει, τώρα, ἡ
 κοινωνία ἢ ἴδια νὰ παιδεύῃ αὐστηρά, νὰ κολάζῃ τὶς βίαιες πρά-
 ξεις, ὅποιες κι ἂν εἶναι, θὰ ποῦν ὅτι αὐτὴ ἀσκεῖ τὴ δικαιοσύ-
 νη, ἂν ὠνόμαζαν κίολας μ' αὐτὸ τὸ ὄνομα τὸν κανόνα στὸν
 ὁποῖον ἀναφέρονταν, γιὰ νὰ δώσουν τέλος στὶς διαφορὰς των,
 τὰ ἄτομα ἢ οἱ κοινωνίες. Θὰ μετρήσῃ πάντως τὴν ποινὴν μετὰ τὴν
 σοβαρότητα τῆς προσβολῆς, ἀφοῦ, χωρὶς αὐτό, δὲ θὰ ἔχαν κα-
 νένα συμφέρον νὰ σταματήσουν, ὅταν ἀρχίζουν νὰ κάνουν τὸ
 κακό· δὲ θὰ διέτρεχαν πλιότερο κίνδυνον γιὰ νὰ πᾶν ὡς τὸ τέλος.
 Μάτι γιὰ μάτι, δόντι γιὰ δόντι, ἢ ζημιὰ πού θὰ πάθῃς πρέπει
 νὰ ναι πάντα ἴση μετὰ τὴν ζημιὰ πού ἔκαμες.—Ἐνα μάτι ὅμως
 ἀξίζει πάντα ἓνα μάτι, ἓνα δόντι πάντα ἓνα δόντι ; πρέπει νὰ
 ὑπολογισθῇ ἢ ποιότητα ὅπως καὶ ἡ ποσότητα : ὁ νόμος τῆς
 ἰσοτιμωρίας θὰ ἐφαρμοστῇ μόνο στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς τάξης· ἢ
 ἴδια ζημιὰ πού ἔπαθες, ἢ ἴδια προσβολὴ πού ἔλαβες, θὰ ζητή-
 σῃ πὺ δυνάτη ἀνταπόδοσιν ἢ θὰ ἀπαιτήσῃ πὺ βαρεῖα τιμωρία,
 ἂν τὸ θυμὸν ἀνῆκε σὲ πὺ ὑψηλὴν τάξιν. Μετὰ λίγα λόγια, ἡ ἰσοτι-
 μία μπορεῖ νὰ ὁδηγήσῃ σὲ μιὰ σχέσιν καὶ νὰ γίνῃ ἀναλογία. Ἄς
 ἀγκαλιάσῃ ἡ δικαιοσύνη τότε πὺ μεγάλην ποικιλίαν πραγμάτων,
 ὁρίζεται μετὰ τὸν ἴδιον τρόπο. Δὲ θὰ ἀλλάξῃ περισσότερον ἢ διατύ-
 πωσὴ τῆς, σὲ πὺ προχωρημένην κατάστασιν πολιτισμοῦ, ὅταν θὰ
 ἀπλωθῇ στὶς σχέσεις «κυβερνώντων καὶ κυβερνωμένων» καὶ πὺ
 γενικὰ ἀνάμεσα στὶς κοινωνικὰς κατηγορίας : σὲ μιὰ κατάστασιν
 πού ἐπιβλήθηκε θὰ εἰσαγάγῃ σκέψεις ἰσότητος ἢ ἀναλογίας πού
 θὰ κάμουν ἀπ' αὐτὴν κάτι τὸ μαθηματικὰ ὀρισμένο καί, γι'
 αὐτὸ ἀκριβῶς, κάτι τὸ φαινομενικὰ τελειωτικόν. Δὲν εἶναι, ἀλή-
 θεια, ἀμφίβολον ὅτι ἡ βία παρουσιάσθηκε στὴν ἀρχὴ τῆς διαί-
 ρεσης τῶν ἀρχαίων κοινωνιῶν σὲ τάξεις ὑποταγμένες ἢ μιὰ στὴν
 ἄλλη. Τούτῃ ἢ συνηθισμένη ὑποταγὴ στὸ τέλος φάνηκε φυσικὴ,
 καὶ ἀναζητᾶ γιὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς μιὰ ἐξήγησιν : ἂν ἢ κατώτερη
 τάξις δέχθηκε τὴν κατάστασιν τῆς πὺ πολὺν καιρὸν, μπορεῖ νὰ τὴν
 στέρξῃ ἀκόμη ὅταν θὰ ἔχη γίνῃ δυναμικὰ ἢ πὺ ἰσχυρὴ, γιὰτὶ
 θὰ ἀποδώσῃ στοὺς ἡγέτας ἀνωτερότητα ἀξίας. Αὐτὴ ἢ ἀνωτε-

ρότητα θὰ εἶναι κίολας πραγματική, ἂν αὐτοὶ ἐπωφελήθησαν ἀπὸ τὶς εὐκολίες πὺν ἔτυχε νὰ ἔχουν γιὰ νὰ τελειοποιηθοῦν διανοητικὰ καὶ ἠθικὰ· θὰ εἶναι δυνατὸ ὁμως νὰ εἶναι μόνο φαινομενική, διατηρημένη μὲ πολλή ἐπιμέλεια. Ὅπως κι ἂν ἔχη, πραγματική ἢ φαινομενική, δὲν ἔχει παρὰ νὰ βαστάξη γιὰ νὰ φανῆ ὅτι γεννήθηκε μαζί τους : πρέπει νὰ ὑπάρχη ἔμφυτη ἀνωτερότητα, λέγουν, ἀφοῦ ὑπάρχει κληρονομικὸ προνόμιο. Ἡ φύση, πὺν θέλησε πειθαρχημένες κοινωνίες, προδιέθεσε τὸν ἄνθρωπο σ' αὐτὴ τὴν αὐταπάτη. Ὁ Πλάτων τὴ συμμεριζόταν, τουλάχιστο γιὰ τὴν ἰδεώδη πολιτεία του. Ἀφοῦ ἐννοοῦν ἔτσι τὴν ἱεραρχία τῶν τάξεων, βάρη καὶ προνόμια τὰ χρησιμοποιοῦν σὰν κοινὴ μάζα πὺν θὰ τὴ διαμοίραζαν ἔπειτα στὰ ἄτομα κατὰ τὴν ἀξία των, καὶ συνεπῶς κατὰ τὶς ὑπηρεσίες πὺν προσφέρουν : ἡ δικαιοσύνη διατηρεῖ τὴ ζυγαριά της· μετρᾷ καὶ ὁρίζει ἀναλογίες.— Ἀπὸ αὐτὴ τὴ δικαιοσύνη πὺν μπορεῖ νὰ μὴν ἐκφραστῆ μὲ ὠφελιμιστικούς ὅρους, μὰ πὺν δὲ μένει γι' αὐτὸ λιγώτερο πιστὴ στὶς ἐμπορικές της ἀρχές, πῶς νὰ περάσωμε σὲ κείνην πὺν δὲν προὔποθέτει οὔτε ἀνταλλαγές, οὔτε ὑπηρεσίες, ὄντας ἢ καθαρὴ καὶ ἀπλὴ βεβαίωση τοῦ ἀπαραβίαστου δικαιώματος, καὶ τοῦ ἀσύμμετρου τοῦ προσώπου μὲ ὅλες τὶς ἀξίες ; Πρὶν ἀπαντήσωμε σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτηση, ἂς θαυμάσωμε τὴ μαγικὴ ἀρετὴ τῆς γλώσσας, ἐννοῶ τὴ δύναμη πὺν μιὰ λέξη προσφέρει σὲ μιὰ νέα ἰδέα, ὅταν ἐκτείνεται σ' αὐτήν, ἀφοῦ ἐφαρμόσθηκε σὲ ἓνα ἀντικείμενο πὺν προὔπῆρχε, τὴ δύναμη νὰ τροποποιῆ καὶ αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο καὶ νὰ ἐπηρεάζη τὸ παρελθὸν παλινδρομικά. Ὅπως κι ἂν φανταστῆ κανεὶς τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ σχετικὴ δικαιοσύνη στὴν ἀπόλυτη δικαιοσύνη, εἴτε ἔγινε περισσότερες φορὲς ἢ μὲ μιᾶς, ἔχομε ἐδῶ μιὰ δημιουργία. Κάτι συνέβη πὺν μπορούσε νὰ μὴν εἶχε συμβῆ, πὺν δὲ θὰ γινόταν χωρὶς κάποιους ἄνθρώπους, χωρὶς, ἴσως, κάποιον ἄνθρωπο. Ἀλλὰ ἀντὶ νὰ σκεφτοῦμε τὸ νέο πὺν κατάκτησε τὸ παλιὸ γιὰ νὰ τὸ συμπεριλάβη σὲ ἓνα ὅλο ἀπροσδόκητο, προτιμοῦμε νὰ ἀντικρούζωμε τὸ παλιὸ σὰν μέλος αὐτοῦ τοῦ ὅλου, πὺν αὐτὸ τότε θὰ εἶχε δυνητικὰ προὔπαρξει : οἱ ἀντιλήψεις γιὰ τὴ δικαιοσύνη πὺν διαδέχτηκαν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη στὶς ἀρχαῖες κοινωνίες δὲ θὰ ἦταν λοιπὸν παρὰ βλέψεις μερικές, ἀτελεῖς, τῆς ὅλοκληρωμένης δικαιοσύνης, πὺν θὰ ἦταν ἡ δική μας. Δὲν ὠφελεῖ νὰ ἀναλύσωμε λεπτομερῶς τὴν ἰδιαίτερη αὐτὴ περίπτωση τῆς πολὺ γενικῆς αὐταπάτης, πὺν λίγο τὴν πρόσεξαν οἱ φιλόσοφοι, πὺν χάλασε πολλὲς μεταφυσικὲς διδασκαλίες καὶ πὺν θέτει στὴ θεωρία τῆς γνώσης ἄλυτα προβλή-

ματα. Ἄς ποῦμε μόνο ὅτι συνδέεται μὲ τὴ συνήθειά μας νὰ θεωροῦμε κάθε κίνηση πρὸς τὰ ἔμπρὸς ὡς προοδευτικὸ στένεμα τῆς ἀπόστασης ἀνάμεσα στὴν ἀφειρηγία (πὺ εἶναι πραγματικὰ δοσμένη), καὶ στὸ σημεῖο τῆς ἀφίξεως, πὺ δὲν ὑπάρχει ὡς στάση, παρὰ ὅταν τὸ κινητὸ ἐκλέξη νὰ σταματήσει σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Ἐπειδὴ εἶναι δυνατό πάντα νὰ ἀντιμετωπιστῇ ἔτσι ὅταν ἔχη φτάσει τὸ τέρμα του, δὲν ἔπεται ἀπ' αὐτὸ ὅτι ἡ σύσταση τῆς κίνησης εἶναι νὰ πλησιάζη αὐτὸ τὸ τέρμα : μιὰ ἐνδιάμεση ἀπόσταση τῆς ὁποίας ἔχομε μόνο τὸ ἓνα ἄκρο, δὲν μπορεῖ νὰ μικραίνει λίγο λίγο, γιατί δὲν εἶναι ἀκόμη ἐνδιάμεση· θὰ ἔχη μικραίνει λίγο λίγο ὅταν τὸ κινητὸ θὰ ἔχη δημιουργήσει μὲ τὴν πραγματικὴ ἢ τὴν πιθανὴ στάση του ἓνα ἄλλο ἄκρο καὶ θὰ τὴ θεωρήσωμε ἀναδρομικά, ἢ ἀκόμη ἀπλὰ ὅταν θὰ ἀκολουθήσωμε τὴν κίνηση στὴν πρόοδό της προκαταβολικά, ἔτσι ἀνασυνιστώντας τὴν ὀπισθοβατικά. Ἀλλὰ αὐτὸ πολὺ συχνὰ δὲν τὸ προσέχομε : βάζομε μέσα στὰ ἴδια τὰ πράγματα, μὲ τὴ μορφή τῆς προὔπαρξης τοῦ δυνατοῦ μέσα στὸ πραγματικὸ, τούτῃ τὴν ἀναδρομικὴ πρόβλεψη. Ἡ αὐταπάτη ἀποτελεῖ τὴν οὐσία πολλῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων· τὸ πρότυπό των τὸ ἔδωσεν ἡ Διχοτομία τοῦ Ζήνωνος. Αὐτὴν ξαναβρίσκομε στὴν ἠθική, ὅταν οἱ ὅλο καὶ πὺ πλατεῖες μορφές τῆς σχετικῆς δικαιοσύνης ὀρίζονται σὰν προοδευτικὲς προσεγγίσεις τῆς ἀπόλυτης δικαιοσύνης. Τὸ πολὺ πολὺ θὰ πρεπε νὰ λέμε ὅτι, ἀφοῦ τεθῇ ἡ ἀπόλυτη δικαιοσύνη, μποροῦν ἐκεῖνες νὰ θεωρηθοῦν σὰν τόσοι σταθμοὶ κατὰ μῆκος τοῦ δρόμου πὺ, χαραγμένους ἀπὸ μᾶς ἀναδρομικά, θὰ ἔφερνε σ' αὐτὴν. Θὰ ἔπρεπε ἀκόμη νὰ προσθέτωμε, ὅτι δὲν ὑπῆρξε βαθμιαία πορεία, ἀλλὰ, κάποια στιγμή, ἀπότομο ἄλμα.—Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον νὰ προσδιορίσωμε τὸ ἀκριβὲς σημεῖο ὅπου ἔγινε τοῦτο τὸ ἄλμα. Καὶ δὲ θάταν λιγώτερο διδακτικὸ νὰ ἐρευνήσωμε πῶς, ἀφοῦ τὴ συνέλαβαν, μὲ μορφή ὡστόσο ἀόριστη, ἔμεινεν ἡ ἀπόλυτη δικαιοσύνη τόσον καιρὸ στὴν κατάστασι ἰδανικοῦ, πὺ τὸ σέβονταν, μὰ πὺ οὔτε κὰν ἔμπαινε τὸ ζήτημα νὰ τὸ πραγματώσουν. Ἄς ποῦμε μόνο, ὅσο γιὰ τὸ πρῶτο σημεῖο, ὅτι οἱ ἀρχαῖες ἀνισότητες τῶν τάξεων, πὺ ἀρχικὰ χωρὶς ἀμφιβολία τὶς ἐπέβαλεν ἡ βία, καὶ πὺ ὕστερα ἔγιναν δεκτὲς σὰν ἀνισότητες ἀξίας καὶ προσφορᾶς ὑπηρεσιῶν, ὅλο καὶ περισσότερο ἐλέγχονται ἀπὸ τὴν κατώτερη τάξι : οἱ ἡγέτες κίολας ὅλο καὶ χάνουν τὴν ἀξίαν τους, γιατί, μὲ τὸ νὰ ἔχουν πολλὴ ἐμπιστοσύνη στὸν ἑαυτὸ τους, χαλαρώνουν τὴν ἐσωτερικὴ ἐντασι ἀπὸ τὴν ὁποία εἶχαν ζητήσῃ πὺ μεγάλη δύναμη νοῦ καὶ θέλησι καὶ ἡ ὁποία εἶχε στερεώ-

σει τὴν κυριαρχία των. Θὰ πορροῦσαν ὁμως νὰ συγκρατηθοῦν, ἂν ἔμεναν ἔνωμένοι· ἀλλὰ, ἐπειδὴ ἔχουν τὴν τάση νὰ βεβαιώ-
νουν τὴν ἀτομικότητά των, θὰ βρεθοῦν κάποια μέρα φιλόδοξοι
ἀνάμεσά τους πὺ θὰ ἰσχυριστοῦν ὅτι εἶναι οἱ κύριοι, οἱ ἔξου-
σιαστὲς καὶ πὺ θὰ ζητήσουν στήριγμα στὴν κατώτερη τάξη,
καὶ μάλιστα ἂν τούτη ἔχη κίολας κάποιο μέρος στὰ δημόσια
πράγματα : δὲν ὑπάρχει πιά ἔμφυτη ἀνωτερότητα, τότε, σὲ
κεῖνον πὺ ἀνήκει στὴν ἀνώτερη τάξη· τὰ μάγια λύθησαν. Ἔτσι
εἶναι πὺ οἱ ἀριστοκρατίες τείνουν νὰ χαθοῦν μέσα στὴ δημο-
κρατία, ἀπλῶς γιατί ἡ πολιτικὴ ἀνισότητα εἶναι ἄστατο πρᾶγμα,
ὅπως δὲ θάναί καὶ ἡ πολιτικὴ ἰσότητα ἀφοῦ πραγματωθῆ, ἂν
εἶναι μόνο ἓνα γεγονός, ἂν, ἐπομένως, δέχεται ἔξαιρέσεις, ἂν,
λόγου χάρη, ἀνέχεται μέσα στὴν πολιτεία τὴ δουλεία.— Ἀλλὰ ὑ-
πάρχει μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὶς ἰσορροπίες αὐτὲς πὺ τὶς ἔφτα-
σαν μηχανικά, τὶς πάντα πρόσκαιρες ὅπως ἡ ἰσορροπία τῆς ζυ-
γαριᾶς στὰ χέρια τῆς ἀρχαίας δικαιοσύνης, ἴσαμε μιὰ δικαιοσύνη
σὰν τὴ δική μας, τὴ δικαιοσύνη «τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώ-
που», ἡ ὁποία δὲν ἀνακαλεῖ πιά ἰδέες σχέσης ἢ μέτρου, ἀλλὰ,
ἀντίθετα, ἰδέες τοῦ ἀσύμμετρου καὶ τοῦ ἀπόλυτου. Αὐτὴ ἡ δι-
καιοσύνη δὲ θὰ ἐπιδεχόταν πλήρη παράσταση παρὰ μόνο «στὸ
ἄπειρο», ὅπως λένε οἱ μαθηματικοί· δὲ διατυπώνεται ἀκριβῶς
καὶ κατηγορικά, σὲ ὠρισμένη στιγμή, παρὰ μὲ ἀπαγορεύσεις·
ἀλλὰ σὲ ὅ,τι θετικὸ ἔχει, προχωρεῖ μὲ διαδοχικὲς δημιουργίες,
πὺ κάθε μιὰ τους εἶναι πὺ πλήρης πραγμάτωση τῆς προσωπι-
κότητας καὶ συνεπῶς τῆς ἀνθρωπότητας.

Ἡ πραγμάτωση τούτη εἶναι δυνατὴ μόνο μὲ τὴ μεσολάβη-
ση τῶν νόμων· προὑποθέτει τὴ συγκατάθεση τῆς κοινωνίας.
Μάταια θὰ ἰσχυρίζοταν κανεὶς ὅτι γίνεται μόνη τῆς, λίγο λίγο
ἀπὸ τὴν ψυχικὴν κατάσταση τῆς κοινωνίας σὲ ὠρισμένη περίοδο
τῆς ἱστορίας τῆς. Εἶναι ἓνα πήδημα πρὸς τὰ ἔμπρός, πὺ ἔκτε-
λεῖται μόνο ἂν ἡ κοινωνία εἶναι ἀποφασισμένη νὰ δοκιμάσῃ ἓνα
πείραμα· πρέπει γι' αὐτὸ νὰ ἀφεθῆ νὰ τὴν πείσουν, ἢ τουλά-
χιστο νὰ τὴ δονήσουν· καὶ ἡ δόνηση δόθηκε πάντα ἀπὸ κάποιον.
Τοῦ κάκου θὰ προβάλλουν ὅτι αὐτὸ τὸ πήδημα πρὸς τὰ ἔμπρός
δὲν ὑποθέτει πίσω του καμμιά δημιουργικὴ προσπάθεια, ὅτι ἐδῶ
δὲν ὑπάρχει ἐπινόηση, πὺ νὰ πορρῆ νὰ παραβληθῆ μὲ τὴν ἐπι-
νόηση τοῦ καλλιτέχνη. Αὐτὸ θὰ σήμαινε πὺς ξεχνοῦν ὅτι οἱ
περισσότερες ἀπὸ τὶς μεταρρυθμίσεις πὺ ἔγιναν φάνηκαν στὴν
ἀρχὴ ἀπραγματοποίητες, καὶ ὅτι πραγματικὰ ἦταν. Μποροῦσαν
νὰ πραγματωθοῦν μόνο σὲ κοινωνία πὺ ἡ ψυχικὴ τῆς κατὰ-